

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. 2008. *Nakaz «Pro zatverdzhennia zahalnykh kryteriiv otsiniuvannia navchalnykh dosiahnen uchniv u systemi zahalnoi serednoi osvity»*. [online] Kyiv: Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Rezhym dostupu: <<http://www.mon.gov.ua>> [Data zvernennia 21 veresnia 2017]

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. 2016. *Nova shkola. Prostir osvity i nauky Ukrainy. Rezhym dostupu: <<http://www.mon.gov.ua>> [Data zvernennia 27 veresnia 2017]*

Skilky vchyteliv narakhuyvaly mynuloho navchalnogo roku, 2017. [online] Kyiv: Pedrada. Portal osvitation Ukrainy. Rezhym dostupu: <<https://www.pedrada.com.ua/article/1315-sklki-vchitelv-narahuvali-minulogo-navchalnogo-roku>> [Data zvernennia 27 veresnia 2017]

Sotsiologichne doslidzhennia «Systema osvity v otsinkakh hromadian Ukrainy». 2007. Kyiv: Nichlava.

Statystychnyi zbirnyk: Zahalnoosvitni, pozashkilni, doshkilni ta profesiino-tekhniczni navchalni zaklady (1996–2000). 2001. Kyiv: Kompas.

УДК 94(477)+37.014.53:075.8

DOI: 10.20535/2307-5244.45.2017.117734

C. O. Kostyleva

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

S. Kostyleva

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

**ПОЛІКУЛЬТУРНІСТЬ ТА ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ
НА СТОРІНКАХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ДЛЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ**

***Multiculturalism and Polyethnicity in Textbooks
on the History of Ukraine for Higher School***

У статті аналізується змістове наповнення сучасних підручників з історії України у контексті віддзеркалення основних принципів полікультурності й поліетнічності. Наголошується, що ці принципи є наріжними в формуванні європейської ідентичності, а отже, мають важливе значення для інтеграції України до Європи. Обґрунтовується висновок про недостатнє їх представлення як на фактологічному, так і на концептуальному рівні в сучасній історичній літературі для вищої школи та про необхідність виправлення цього недоліку.

Ключові слова: полікультурність, поліетнічність, підручник, історія України.

The article analyzes the content of modern textbooks on the history of Ukraine in the context of reflecting the basic principles of multiculturalism and multiethnicity. It is emphasized that these principles are the cornerstone in the process of forming a European identity, and therefore they are important for the processes of Ukraine's integration into Europe. The conclusion is based on the inadequacy of their presentation both at the factual and conceptual level in modern historical literature for higher education and the need to correct this disadvantage.

Keywords: multiculturalism, polyethnicity, textbook, history of Ukraine.

На сучасному етапі членами ООН є понад 200 країн, де мешкає понад 5 тис. етнічних груп, які послуговуються 600 мовами. Тож досить рідко громадяни цих держав мають можливість користуватися лише однією мовою й належати лише до однієї етнонаціональної спільноти (певним винятком у цьому відношенні є Ісландія та Корея). Україна — типовий приклад поліетнічної країни. За кількістю населення вона посідає п'яте місце в Європі. За результатами Всеукраїнського перепису 2001 р., тут мешкає 48 млн. 457 тис. осіб, з них 77,8% становлять представники титульної нації, а решту (за різними підрахунками) — від 90 до 130 народів-етносів, деякі з них проживають на цій землі з давніх-давен. До найбільших національних меншин належать росіяни (8334,1 тис.), білоруси (275,8 тис.), молдавани (258,6 тис.), кримські татари (248,2 тис.), болгары (204,6 тис.), угорці (156,6 тис.), румуни (151,0 тис.), поляки (144,1 тис.), решта національностей і народностей — приблизно 2 % (Державний комітет статистики...).

Мультикультурність сучасної України визначається й тим, що держава складається з великої кількості етнографічних земель, кожна з яких має індивідуальну культуру, традиції та етнос. Отже, Україна — держава не лише поліетнічна, але й полікультурна та поліконфесійна, і потреба дотримання відповідних принципів впливає як із самого національного складу її населення, так і з історичних, політичних та адміністративно-територіальних чинників. Візьмемо, для прикладу, дані перепису населення 2001 р. стосовно території Чернівецької обл. Її мешканці — представники 80 національностей: українці становлять понад 75%, але серед корінного населення є й такі етнографічні групи, як бессарабці, гуцули та русини. Друга за чисельністю національність у Чернівецькій обл. — це румуни (10%), за ними — молдавани (приблизно 9%), а 7% мешканців мають російське коріння. Закарпатський регіон населяють угорці (12,5%) та словаки (0,6%). З загальної кількості населення українців налічується понад 80%. Окрім них тут мешкають росіяни (4%), румуни, роми, німці, білоруси, італійці та представники інших народів. Натомість у Дніпропетровській обл. проживає до 70% українців, а дру-

га за кількістю етнічна група — росіяни (25%). Вони концентруються переважно в індустріальних центрах. Серед інших народностей виділяються також євреї й білоруси. Все це досі впливає на структуру і динаміку розвитку регіонів, а подекуди може створювати етноконфліктні ситуації. Також слід мати на увазі те, що в Україні щороку зростає кількість іммігрантів та біженців різноманітного етнічно-расового походження.

За сучасних умов культурне, релігійне та етнічне різноманіття українського суспільства усвідомлюється на рівні владних структур України як вагомий і потужний чинник у процесі державотворення. Ось чому в основу концепції державної етнополітики нині покладено принцип рівності прав і свобод громадян, незалежно від їхніх національного й етнічного походження, раси, віросповідання, мови. Водночас прагнення України до євроінтеграції накладає на неї низку зобов'язань в етнополітиці та освіті, адже в Європі принципи полікультурності та поліетнічності, попри деякі проблеми, що загострились останнім часом, розглядаються як наріжні для формування європейської ідентичності.

Отже, полікультурність як внутрішнього, так і зовнішнього суспільного середовища потребує від кожного громадянина України усвідомленої готовності та здатності до міжетнічної й міжкультурної комунікації і толерантного ставлення до культурних цінностей інших народів. Дедалі гостріше відчувається й потреба готувати молодь до життя в культурогенному мінливому світі. Важливе значення у вирішенні цього завдання має полікультурне виховання майбутньої інтелігенції у вищій школі, зокрема технічній. А особливу роль при цьому, поза всяких сумнівів, відіграє система викладання гуманітарних дисциплін, передусім історичних.

Зауважимо при цьому, що ідеї полікультурності вже давно закладено в низці нормативно-законодавчих документів системи освіти України: Законі України про освіту, Національній доктрині розвитку освіти, Законі про дошкільну освіту, Базовому компоненті дошкільної освіти, Законі про загальну середню освіту, Державному стандарті базової й повної середньої освіти, Концепції 12-річної загальної середньої освіти, Законі про позашкільну освіту, Законі про вищу освіту, Концепції гуманітарної освіти України та ін.

У Національній доктрині розвитку освіти, наприклад, зазначається, що одним із пріоритетних завдань сучасної освіти має стати виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадянських прав і свобод, поважає традиції, культуру, віросповідання та мови спілкування народів світу. Концепція національного виховання декларує: національне виховання стосується як українців, так і представників інших народів, що живуть в Україні. Принцип етнізації виховного процесу передбачає надання широ-

ких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності (Геренко О. І.).

Мета статті полягає в тому, аби проаналізувати змістовне наповнення сучасних підручників з історії України у контексті віддзеркалення в них основних принципів полікультурності й поліетнічності. Звернемо при цьому особливу увагу на те, як саме ці принципи репрезентовано щодо різних періодів вітчизняної історії, а також у темах, спеціально присвячених міжетнічним конфліктам, які в минулому мали місце на українських теренах.

Предметом аналізу виступають підручники, переважно видані після 2000 р. — ті, якими здебільшого послуговуються студенти завдяки розміщенню текстів у відкритому доступі. Зазвичай такі навчальні видання під час підготовки узгоджуються з державними програмами, а отже, формують певну модель історичної пам'яті. Втім, нині українські вчнз здобули широку автономію і можуть самостійно обирати ті чи інші програми й підручники. При цьому викладачі також читають авторські курси та є вільними у виборі навчальної літератури. Тож завдання полягає не в тому, аби визначити, які саме підручники більш чи менш популярні серед викладачів і студентів, а в тому, аби визначити, наскільки ці підручники здатні сприяти вихованню міжетнічної толерантності.

Слід зазначити, що від самого початку української незалежності ідеї полікультурності й поліетнічності було широко представлено на сторінках лише окремих підручників для вищої школи. В цьому плані слід згадати неймовірно популярний — а іноді взагалі єдиний для використання на початку 1990-х рр. — підручник з історії України Ореста Субтельного (Субтельного, О. 1992). Згодом також побачила світ «Історія України» Павла-Роберта Магочі: вона вийшла на Заході ще 1996 р., але українською була перекладена на 10 років пізніше (Магочі, П.-Р. 2007).

Обидва північноамериканські дослідники мали добрий досвід написання робіт у форматі полікультурних і поліетнічних студій — звичних для західної науки й освіти концептів. Різниця між підходами О. Субтельного і П.-Р. Магочі полягала в тому, що перший автор більше приділяв увагу національно-державницьким аспектам творення української нації, а другий розглядав Україну як простір, територію, на якій свого часу формувалися різні етноси. Нове видання книжки П.-Р. Магочі так і називалось: «Україна. Історія її земель і народів» (Магочі, П.-Р. 2007).

Невдовзі на аналогічних полікультурних і поліетнічних засадах було написано підручники українських науковців Наталії Яковенко і Ярослава Грицака. Навчальний посібник Наталії Яковенко «Нарис історії України з най-

давніших часів до кінця XVIII століття» було надруковано 1997 р. у видавництві «Генеза» (Яковенко, Н. 1997). Він, по суті, відзеркалював нову тенденцію в українській історичній науці — спробу академічного вченого вийти з-під диктату ідеології, виробити, так би мовити, «чисту науку», без будь-яких міфів і догм. Це завдання зробило навчальне видання авторки до певної міри контраверсійним. Серед традиційних схем, підданих сумніву, виявилась, наприклад, «ідея тягlostі українського народу» Михайла Грушевського. Авторка визначила певну дилему, протиставляючи територіальне й національне бачення історії України, замислюючись над питанням, що з них є більш коректним, і кого вважати «українцями»: представників українського етносу чи людей усіх етнічних груп, які мешкали на території України. Хоча Н. Яковенко в навчальному виданні прямо не відповідає на це запитання, проте, висвітлюючи історію багатьох національних меншин на значному фактологічному матеріалі, вона тим самим демонструє територіальне бачення історії України.

Не менш послідовно й повно зазначені концепти представлено на сторінках навчального посібника Я. Грицака (Грицак, Я. 1996), представника нової генерації істориків. Підручник демонструє поліетнічний підхід у баченні української історії. Львівський науковець розглядає творення модерної України як дії не лише «українських мас», а й інших народів, що мешкали на українських етнічних землях протягом усієї історії. Кожен із цих народів, на думку автора, зробив внесок в «український проект», часто не усвідомлюючи цього та ставлячи перед собою зовсім інші завдання.

Поглянемо тепер, як зазначені підходи виявляються в пізніших навчальних виданнях для вищої школи.

Одним із найпопулярніших підручників для внз нині вважається «Історія України» О. Д. Бойка, що вийшла вже трьома виданнями. Нині ця праця, яка спочатку була посібником, здобула статус підручника (Бойко, О. Д. 2006).

В підручнику виокремлюються проблеми етнічного розвитку на українських землях у період Київської Русі. Складність і актуальність проблеми автор справедливо вбачає в тому, що вона безпосередньо пов'язана з визначенням спадкоємця киево-руської культурно-історичної спадщини. Вирішенню цього питання заважають не тільки обмеженість і фрагментарність джерел, а й політична кон'юнктура та політико-ідеологічні впливи. Суть проблеми етнічного складу Київської Русі сформульовано в питанні: «Що існувало в Давньоруській державі: стійка єдина давньоруська народність чи окремі праєтноси українців, росіян, білорусів?» (Бойко, О. Д. 2006, с. 58).

О. Д. Бойко наголошує, що Давньоруська держава була за суттю поліетнічною. На доказ цього наводить слова Нестора Літописця: «Усі племена мали

свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норув» (Бойко, О. Д. 2006, с. 61). Щоб переплавити ці різномірні етнічні утворення в єдину етнокультурну спільність, необхідні були, на думку автора, потужні засоби впливу та час. Однак нерозвиненість комунікацій, величезна підвладна територія, відносна слабкість впливу центру на околиці, нетривалість існування давньоруської держави суттєво ускладнювали етнічну консолідацію, послаблювали єдність і унеможлилювали появу єдиної етнічної свідомості серед загалу.

Окрему увагу соціально-етнічній структурі Київської Русі приділяє також автор навчального посібника «Історія України» В. Я. Білоцерківський (Білоцерківський, В. Я. 2007). Він наголошує, що Київська Русь, зміцнюючись і розширюючись, поступово перетворилася на багатоетнічну країну. Окрему увагу автор також приділяє давньоруській мові, підкреслюючи при цьому, що значна частина українських істориків — М. Грушевський, Д. Дорошенко — та мовознавців — О. Потебня, А. Кримський, Ю. Шевельов, — а також російський учений-лінгвіст О. Шахматов свого часу зійшлися на думці, що на Русі послуговувалися церковнослов'янською мовою, побудованою на базі південнослов'янських мов (переважно болгарської) та вживаною у спілкуванні церковної й світської еліти і в літературі. Народну мову вчені виявили тільки у фрагментах пам'яток усної народної творчості.

Звернемо увагу на те, що в підручнику О. Д. Бойка порушується важливе питання про існування на Русі дохристиянського культурного середовища — підґрунтя для створення місцевої самобутньої культури. Автор вважає, що візантійський вплив на розвиток культури Русі був значним, але не вирішальним, оскільки все візантійське в ході «ослов'янення» творчо перетворювалося, якісно видозмінювалося під тиском місцевих традицій. Звідси випливає важливий висновок про синтез культур як основу для формування давньоруської (Бойко, О. Д. 2006).

Якщо в темі, присвячених періоду Київської Русі, в підручниках різних авторів іще можна знайти тексти, написані в контексті поліетнічності й полікультурності, то у висвітленні Литовсько-Польського періоду їх стає дедалі менше. Переважно в навчальних виданнях досить важко знайти якусь інформацію про етнічний склад населення в цей період, про взаємовпливи культур і міжетнічні стосунки: про те, хто такі литовці, хто такі поляки, який культурний обмін відбувався між ними та українцями, чи мешкали вони на території України, і де саме. До того ж на таких темах, як спорудження в Україні фортець, замків, прихід на українські землі Магдебурзького права, книгодрукування, вплив бароко тощо здебільшого не наголошується, попри те, що саме ці теми — це символи інтеграційних процесів. Натомість більш виразною в навчальних виданнях є тенденція, яка полягає у визначенні етніч-

них ворогів, «ворожих народів», які гнобили українців і знущалися з них.

Вельми характерним у цьому відношенні є посібник авторства М. В. Лазаровича (Лазарович, М. В. 2013). Уважний аналіз змісту видання, вказує й на певну фобійну тональність висловлювань. Передусім це стосується поляків. Так, у розділі про національно-культурний та релігійний рух в Україні автор пише, що, «захоплюючи українські землі й посилюючи кріпосницький гніт, поляки намагалися також змусити український народ зректися рідної мови, культури та церкви, ставили за мету повністю його денационалізувати. Така політика мала забезпечити завойовникам безперешкодний доступ до економічних багатств України, підпорядкувати їм політичне та культурне життя українців» (Лазарович, М. В. 2013). Пізніше, вже під час висвітлення життя українців в Австро-Угорщині автор наголошує: «Грабуючи українське населення Галичини, Буковини та Закарпаття, живучи за рахунок його праці, обмежуючи його політичні права, переслідуючи національну культуру, *колонізатори та їх спільники знущалися над самою душею українства* (курсив — Авт.). Селян вони з презирством називали “бидлом”, “хлопами” (курсив — Авт.)» (Лазарович, М. В. 2013).

Євреї також потрапили під гостре перо автора. «*Справжнім лихом* (курсив — Авт.) для українського народу, — пише він, — були орендарі, як правило, євреї, що “обліпили” своїми шинками всі села і міста». Для ще більшого посилення ефекту М. В. Лазарович наводить слова московського посла Кунакова, який, аналізуючи причини повстання 1648 р., в донесенні урядові серед іншого зазначав: «Крім того, була Черкасам (українцям. — Авт.) руїна від жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів. Ті жиди Черкасів грабували і всяко над ними знущалися. Як тільки котрий Черкашени її викурить горілки, або зварить пиво або мід, не сказавши жидові, або перед жидом почне говорити, не знявши шапки, — жиди чіплялися до цього, як за зневагу, грабували і руйнували, масток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу» (Лазарович, М. В. 2013).

У підручнику О. Д. Бойка Литовський і Польський періоди також розглядаються критично. Якщо спочатку приєднання українських земель до Великого князівства Литовського автор називає «оксамитовим литовським проникненням», то надалі перебування українців у складі ВКЛ розглядається в негативному ключі. «Заохочення центральною владою переселення в українські міста іноземців, релігійні обмеження, що почалися ще за часів Вітовта, — пише автор, — призвели до витіснення з органів міського самоврядування корінних жителів, місце яких зайняли поляки та німці, а також до загострення проблем в економічній сфері, де серйозними конкурентами русинів стали вірмени та євреї» (Бойко, О. Д. 2006).

Магдебурзьке право на українських землях автор також розглядає як таке, що гальмувало й блокувало розвиток місцевих норм і традицій самоврядування, хоча саме вплив місцевого звичаєвого права значно пом'якшив німецьку систему правових норм. О. Д. Бойко вважає, що сформована в Україні модель Магдебурзького права характеризувалася значно більшим втручанням, ніж у Західній Європі, центральної влади в життя міст (Бойко, О. Д. 2006, с. 94).

Щодо висвітлення автором польського періоду, то тут також робиться наголос на «експлуататорах-євреях»: «Потерпали українські селяни і від здавання феодалами своїх маєтків у оренду. Лише 1616 р. більша частина українських земель, що належали Польщі, орендувалася єврейськими підприємцями, які, маючи на меті в короткий строк повернути з прибутком вкладені гроші, нещадно експлуатували селян і виснажували землі» (Бойко, О. Д. 2006).

Критичне ставлення до поляків логічно поширюється на католицьку та греко-католицьку церкву, в яких О. Д. Бойко вбачає абсолютне зло, що призводило до справжнього апокаліпсису. «Прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт, — наголошує автор. — Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилила національно-релігійне гноблення» (Бойко, О. Д. 2006, с. 129).

Виразна неприязнь до католицької церкви і греко-католиків, що проглядається в текстах авторів багатьох навчальних видань, іноді схожа на практику минулих часів, коли ідеологи, пропагуючи атеїзм, у якийсь спосіб усе-таки завжди свідомо ставали на бік православної церкви. Показово також, що розповідаючи про трагедію українського етносу, чимало авторів навчальних видань практично не згадують про трагедії інших народів. Зокрема, мало хто з авторів підручників говорить про погроми часів Хмельниччини, в яких загинули десятки тисяч євреїв та тисячі українців греко-католиків.

Так само як віковичний ворог українського народу в підручниках зазвичай подаються Кримське ханство і назагал кримські татари. Скажімо, в підручнику О. Д. Бойка розповідається, що внаслідок вторгнення польсько-татарських військ на Брацлавщину було спустошено та зруйновано 270 поселень, при цьому «убито майже 10 тис. немовлят, взято в неволю 200 тис. осіб» (Бойко, О. Д. 2006, с. 129). Зважаючи на те, що кримські татари є складовою українського суспільства, слід було б знайти інші способи висвітлення історії взаємин між двома народами. Так, можна було б згадати про те, що принаймні 10% мешканців Криму мали слов'янські гени, а також про вплив кримських татар на розвиток козацького військового мистецтва, цікавою мо-

гла бути тема про збагачення української мови численними запозиченнями з кримськотатарської (до речі, саме слово «козак» також має тюркське походження, як і багато інших українських слів).

На тлі традиційно негативної тональності у висвітленні тем, пов'язаних з історією кримських татар, в навчальних виданнях здебільшого немає фактичних даних про геноцид кримських татар, який скоїв царський уряд після анексії Криму, про масової міграції до Туреччини та розгром кримськотатарської культури. Між тим, до «приєднання» до Російської імперії рівень освіти в мусульманському Криму був доволі високим — кримчани здебільшого самостійно читали Коран.

Полікультурність з'являється знову лише в темі про те, як Росія колонізувала Південь України. «Царський уряд, — зазначають у підручнику Л. І. Кормич і В. В. Багацький, — з метою швидкого освоєння Півдня України запросив іноземних переселенців. Так у степах України були створені цілі колонії німців, сербів, греків, болгар. Селились тут вірмени і грузини, а також старообрядці з Росії, які втікли звідтіля від переслідувань влади. Останніх в ті часи називали розкольниками, тому що вони розкололи єдину православну церкву» (Кормич, Л. І., Багацький, В. В. 2006). Визначення «розкольники», за сучасними підходами, не є коректним, адже старообрядці виступили проти церковних реформ та лишалися прихильниками старих традицій.

Детальніше автори підручника розповідають про те, як південь України заселяли німці. Так, 1787 р. вийшов царський указ, який забезпечував пільгами переселенців-менонітів з Пруссії. В 1787–1788 рр. з Данцига прибула й розселилась у Криму й по нижній течії Дніпра, де вже були німецькі та шведські поселення, група німців-колоністів чисельністю понад 900 осіб. Протягом 1790-х рр. на правобережжі Дніпра в районі Хортиці виникло 10 менонітських сіл загальною чисельністю понад 900 мешканців і одне село німців-лютеран. Незважаючи на те, що меноніти розмовляли нижньо-німецьким діалектом, а мовою діловодства в них була літературна німецька мова, вони зберегли етнічну (голандську) самосвідомість і не змішувалися з іншими вихідцями з Німеччини (Кормич, Л. І., Багацький, В. В. 2006).

Ні Перша світова війна, ані період революцій в Україні не розглядаються в підручниках під кутом зору поліетнічності та полікультурності. В цих розділах практично не можна знайти свідчення про проблеми національних меншин та діяльність національних партій, а також про єврейські погроми, що стали справжньою гуманітарною катастрофою.

В подальших темах більше уваги приділяється Коренізації та Українізації. О. Д. Бойко, наприклад, присвятив цим темам у підручнику цілий роз-

діл: «Політика коренізації: українізація і розвиток національних меншин» (Бойко, О. Д. 2006, с. 346).

Можна стверджувати, що одним із найменш осмислених періодів у підручниках з вітчизняної історії для вищої школи була й залишається Друга світова війна. Достатньо звернути увагу лише на спосіб висвітлення таких трагічних сторінок історії, як Голокост, депортація кримських татар та Волинська трагедія.

С погляду частотності остання тема найменш згадувана в текстах підручників. Водночас вона є й найбільш політизованою. Ось, наприклад, як пояснює причини цієї трагедії автор підручника В. Я. Білоцерківський: «3 лютого 1943 р., — пише автор, — починаються широкомасштабні бойові дії фашистів проти УПА. Однак вони закінчилися невдачею. Командуючим УПА став Роман Шухевич (Тарас Чупринка), один із талановитих керівників ОУН(б). Водночас УПА змушена була взяти на себе захист українського населення від польських загонів, які, починаючи з 1941 р., проводили проти нього терористичні акції <...>. У 1943–1944 рр. тільки на Холмщині вони знищили близько 5 тис. українців та спалили десятки сіл. Всі пропозиції УПА провести переговори поляки залишали без уваги <...>. Українсько-польське протистояння продовжувалося до 1947 р. Ця непримиренність пояснюється *чванливою шовіністично-колонізаторською налаштованістю поляків у Західній Україні* (курсив — Авт.)» (Білоцерківський, В. Я. 2007).

Попри те, що автор підручника визнає, що з обох боків загинуло чимало мирного населення, всю відповідальність за військові злочини — назагал у цьому протистоянні загинуло до 100 тис. осіб — він покладає виключно на поляків. Щодо депортації українців наприкінці війни, то В. Я. Білоцерківський зазначає, що саме з волі Й. Сталіна і М. Хрущова 17 повітів давніх українських земель Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини, де проживало близько 800 тис. українців, назавжди віддавалися Польщі як дарунок за її соціалістичний вибір. «Як бачимо, — зазначає автор, — і польські комуністи, як і багато російських, коли переходили від революційних декларацій до практики, виявилися колонізаторами і великодержавними шовіністами» (Білоцерківський, В. Я. 2007).

Також автор відзначає, що переселення українців з прабатьківських земель проходило під тиском. Лише перші 80 тис. чол. із Закерзоння виїхали добровільно. Більшість українців відмовилися залишати рідні землі, й тоді польські війська та загони служби безпеки, а також шовіністичні загни Армії Крайової розпочали примусове переселення. Спалювалися українські села, винищувалися їх мешканці. Лише навесні 1945 р. було вбито, за повідомленнями польської преси, 10 тис. українців. Уряд СРСР не взяв

українське населення під захист. «І тоді, — зазначається в підручнику, — цю місію перебрала на себе УПА. За наказом Романа Шухевича, головнокомандувача УПА, її підрозділи розгорнули в цих районах бойові дії. Вони громили польські адміністративні структури, руйнували транспортну мережу, розганяли конвої, які супроводжували виселенців. На масові мордування українців загони УПА відповіли знищенням кількох сотень поляків і спаленням їхніх сіл. Польський уряд перекинув проти українських партизанів декілька дивізій, які зав'язали із загонами УПА важкі і тривалі бої» (Білоцерківський, В. Я. 2007).

Виселення українців, як сказано в тексті, не було завершено: до України переїхало 482 тис. чол. Решту польська влада переселили на західні землі Польщі, що відійшли до неї від Німеччини після розгрому гітлеризму, та перемішали з поляками для полегшення асиміляції. Водночас відбувалося виселення поляків, яке гальмував варшавський уряд. Але, наголошує автор, «під тиском радянських властей і боячись відплатних акцій загонів УПА, майже всі поляки — 480 тис. чоловік — переїхали до Польщі, і хоча елементи примусу мали місце, проте вони не піддавалися терору з боку українців. Історики недостатньо акцентують увагу на тому, що ці акції масових переселень зупинили віковічну конфронтацію поляків і українців. Щоправда ціна цього «примирення» була надто високою» (Білоцерківський, В. Я. 2007).

Отже, як ми можемо бачити з аналізу цього тексту, злочини поляків засуджуються, натомість злочини українців виправдовуються. Замість класичного принципу *sine ira et studio*, ми бачимо в особі автора гнівного й пристрасного політичного бійця, який захищає «своїх».

Однак, можливо, найменш відповідним до європейських стандартів видається висвітлення на сторінках низки підручників для вищої школи теми Голокосту.

Слід зазначити, що країни Західної Європи, спираючись на ідейну спадщину Просвітництва й Гуманізму та досвід Другої світової війни, давно вже стали на шлях творення нової культури пам'яті. Те, що нацисти знищили євреїв, які мешкали практично в усіх цих країнах і були помітною складовою тамтешніх суспільств, було усвідомлено як трагедію всіх європейських народів. Водночас у її осмисленні виразно виявилось й відчуття провини, адже частина населення і країн-агресорів, і країн-жертв була причетною до цього злочину, вписавши одну з найганебніших сторінок у європейську історію. Все це зумовило центральність теми Голокосту як символу в історичній пам'яті Західної Європи, зробило важливим елементом її культури покаяння. Об'єднання Європи увирознило інтеграцію концепту Голокосту до національних моделей пам'яті нових країн-членів. Тож, як справедливо зауважує британ-

ський історик Тоні Джадт, усвідомлення Голокосту стало «квитком» для націй «на потяг» європейської інтеграції.

То як ця наріжна тема висвітлюється в українських підручниках? Іноді автори не відзначають, що євреїв убивали тільки за те, що вони євреї, а, як це робить приміром О. Д. Бойко, подають їх як жертв нацистів у загальному ряду без будь-яких пояснень: «Знищенню підлягали радянські керівні політичні кадри, комуністи, євреї, цигани» (Бойко, О. Д. 2006, с. 386).

«Жертвами масових розстрілів у Києві, — пише автор, — стали 195 тис. осіб, у Рівному — 99 тис., сотні тисяч мирних громадян було знищено у Вінниці, Харкові, Житомирі, Полтаві та інших містах України. Поступово гітлерівський терор набував систематичності — з німецькою педантичністю здійснювали каральні акції, створювали гетто і концентраційні табори. 7 грудня 1941 року побачив світ підписаний Гітлером декрет, відомий під назвою “Ніч і туман”. Його суть полягала в тому, що кожен, хто буде чинити опір фашизму, має безслідно зникнути: його або страчували, або відправляли до концентраційного табору однієї з окупованих країн. У самій Україні було створено 50 гетто і понад 180 великих концентраційних таборів. “Фабрики смерті” діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Кіровограді та інших містах» (Бойко, О. Д. 2006, с. 388).

Подання єврейських жертв нацистів під безликою назвою «мирні громадяни» було типовою практикою радянських часів. А. Гітлер убивав євреїв, а Й. Сталін убивав спомини про цей злочин, стираючи пам'ять про Голокост. Наразі ця тенденція спостерігається в українських підручниках. Так, у підручнику Л. І. Кормич і В. В. Багацького Другу світову війну також подано поза контекстом Голокосту, про який навіть не згадується. Антисемітську політику нацистів викладено дуже поверхово, до того ж у зв'язку з радянськими репресіями (які, до речі, названо «російськими») на початковому етапі Другої світової війни. «Німці, — пишуть автори, — практикували свої звичайні методи садизму у винищенні євреїв і зумисне доводили польське населення до стану жорстокого приниження. Росіяни здійснювали свої звичайні репресії проти “класового ворога” і депортували ні в чому не повинних галичан в глибинні райони Росії в такій кількості і з такою жорстокістю, що тисячі ув'язнених не витримували суворих випробувань і гинули» (Кормич, Л. І., Багацький, В. В. 2006).

В тому самому підручнику расистську політику нацистів, яка становила основу цього режиму, автори майже не розкривають. Натомість вони концентруються на її психологічних наслідках для німців. «“Нойес орднунг” — новий порядок, — йдеться у тексті, — нацистів не забарився проявитися в усій своїй руйнівній силі. Расистська ідеологія арійської раси глибоко дефор-

мувала людську психіку, пробудила звірячі інстинкти. Брутальність поведінки фашистських окупантів перейшла всі межі: грабунок, садизм, гвалтування, вбивства стали нормою поведінки німецьких солдат в Україні. Наприклад, в одному тільки Києві за роки німецької окупації було розстріляно більше людей, ніж загинуло солдат США у Другій світовій війні» (Кормич, Л. І., Багацький, В. В. 2006).

Показово, що при наведенні останнього прикладу не згадується, що головними жертвами німців у Києві стали саме євреї, яких убивали тільки за те, що вони євреї. Не згадано, що серед 100 тис. жертв Бабиного Яру до 70% становлять євреї. В підручнику наголошується на стражданнях усього українського народу: «Всім відомо, яка доля очікувала народ України у відповідності з планом “Ост”. “Новий порядок”, який несли на своїх багнетях гітлерівські війська, відрізнявся особливою жорстокістю по відношенню до українського народу. Метою фашистів було пограбування завойованих територій і знищення корінного населення. Моральний і фізичний терор, тактика “випаленої землі” — такою була політика німецько-фашистської влади в Україні. Весь світ знає село Лідіце в Чехо-Словаччині і Орадур сюр-Глан у Франції, спалені за опір фашистам разом з всіма жителями. А в Україні таких сіл нараховується загальною кількістю біля 320» (Кормич, Л. І., Багацький, В. В. 2006).

Це можна назвати певною тенденцією, яка проглядається в підручниках, а саме: на тлі уникання використання терміну Голокост, характеризувати німецьку політику як геноцид щодо всього населення України. «Гітлерівці запровадили в Україні, — пише М. В. Лазарович, — нещадний геноцид проти місцевого населення. Тут виявлено майже 300 місць масових страт населення, 180 концтаборів смерті, 50 гетто, де нацисти замордували 5264 тис. осіб мирного населення (причому євреїв і циган майже поголовно) та військовополонених. До Німеччини вивезено на каторжні роботи 2400 тис. осіб, передусім молоді. Значна частина їх загинула на чужині від виснаження, хвороб, травматизму» (Лазарович, М. В. 2013).

Ту саму тенденцію бачимо й у підручнику В. Я. Білоцерковського. «Територія республіки, — пише автор, — як і всіх інших окупованих земель, вкрилася мережею концтаборів, в яких безперервно розстрілювали і катували. Мільйони людей помирили від голоду і хвороб. На українській землі знищено 4 млн. чоловік мирного населення, в тому числі майже всіх євреїв і циганів та 1367 тис. радянських військовополонених. Депортовано до Німеччини на каторжні роботи 2,4 млн молоді. З них 200 тис., боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після війни» (Білоцерковський, В. Я. 2007).

В цьому тексті, щоправда, проглядається певна новація. Автор доволі оригінально хоче пояснити особливо неприязне ставлення німців до українців. Але він це пояснює не стільки антислов'янською расовою політикою нацистів, скільки свободолюбством і непокірністю українців. «Основна маса українців відмовлялася бути рабами, — пише В. Я. Білоцерковський. — Тому окупаційний режим відзначався ненавистю до українського населення — українофобією. Мета гітлерівців полягала в тому, щоб терористичними насильницькими методами пограбувати завойовані території, максимально очистивши їх від корінного населення, а для решти була уготована жорстока позаекономічна експлуатація» (Білоцерковський, В. Я. 2007).

Зрозуміло, що з цього тексту студентів буде важко зрозуміти, чому німці вбивали євреїв і ромів. Не згадується ніде в підручниках і прийнятий щодо Голокосту ромів термін Пораймос. А головне, українські підручники не інформують студентів про те, що геноцид проти ромів офіційно визнала Українська держава: 8 жовтня 2004 р. Верховна Рада України видала постанову «Про відзначення Міжнародного дня голокосту ромів», таким днем стало 2 серпня (дата «циганської ночі» в концтаборі Аушвіц-Біркенау).

Серед підручників, де більш повно згадується трагедія євреїв, можна назвати навчальний посібник В. Б. Гаріна, І. А. Кіпцар та О. В. Кондратенко (Гарін, В. Б., Кіпцар, І. А., Кондратенко, О. В. 2012). «Особливим переслідуванням піддалося єврейське населення України, — зазначають автори, — чисельність якого до війни складала 2,5 млн. чоловік. У перші ж дні війни тільки у Львові було розстріляно 7 тис. євреїв. По всій країні були створені десятки гетто і концтаборів, куди зігнали практично все єврейське населення України. Відома трагедія Бабиного Яру в Києві, де було розстріляно більше 33 тис. євреїв. Всього в Україні нацисти знищили близько 850 тис. осіб єврейської національності» (Гарін, В. Б., Кіпцар, І. А., Кондратенко, О. В. 2012).

Поза тим у тексті не згадується термін Голокост і не пояснюється антисемітська політика німців щодо євреїв. Натомість геноцидом називається нацистська політика щодо населення України в цілому. «З перших же днів окупації, — йдеться у посібнику, — німці по відношенню до населення України використовували систему геноциду, відверто прагнучи значно скоротити чисельність жителів цієї країни. Негайному розстрілу на місці підлягали військові комісари, працівники партійних органів, комуністи та євреї. Жахливою була доля мільйонів військовополонених, які були поміщені в табори просто неба, без всякої допомоги і коштів для існування. Значна їх частина померла від голоду і хвороб. Тільки з початку 1942 р. радянських військовополонених почали використовувати на примусових роботах у Німеччині та інших, окупованих німцями, європейських країнах. Незабаром голод

прийшов і до українських міст, і багато їхніх жителів були вимушені шукати прожиток у сільській місцевості. Так за роки окупації Київ втратив до 60% свого населення, а в Харкові взагалі залишилося близько 20% жителів» (Гарін, В. Б., Кіпцар, І. А., Кондратенко, О. В. 2012).

Цей підручник цікавий ще й тим, що тут задується про сталінські репресії проти українських німців. «На території окупованої України, — зазначає автор, — існувала і “привілейована” група населення. Це були 400 тис. етнічних німців, які споконвіку проживали в українських землях (фольксдойче). Правда, не всі вони діждалися приходу своїх одноплемінників, близько половини “українських” німців у перші ж дні війни були депортовані органами НКВС до Сибіру та Середньої Азії. Окупанти зрівняли в правах всіх фольксдойче із населенням Німеччини й активно приваблювали їх до місцевих адміністративних структур. Проте близько 100 тис. фольксдойче виявилися вірними своїй новій батьківщині і, коли німецькі війська залишали територію України, відмовилися слідувати за ними» (Гарін, В. Б., Кіпцар, І. А., Кондратенко, О. В. 2012).

В цьому підручнику трагічна доля українських німців та кримських татар пов’язується з тим, що їх депортував сталінський режим. Зазначається, що у травні 1944 р. після звільнення Кримського півострова за рішенням Державного комітету оборони всі кримські татари були звинувачені в співпраці з німцями і виселені до Середньої Азії. Всього з Криму було вивезено близько 250 тис. татар, з яких 86% склали жінки і діти. Незабаром така ж доля спіткала грецьке, вірменське і болгарське населення. «У глибинні райони Радянського Союзу були депортовані і сотні тисяч етнічних німців, які з кінця XVIII ст. проживали в південних областях України», — зазначається у підручнику (Гарін, В. Б., Кіпцар, І. А., Кондратенко, О. В. 2012).

Про депортацію кримських татар згадується й у підручнику В. Я. Білоцерковського, де вона подається як приклад жорстокої і лицемірної сталінської національної політики. «Однак покарання національних меншостей за «нелояльність» до радянської влади, — зазначає автор, — набуло більшої жорстокості та ще й деякої «новизни». Це була масова їх депортація. В травні 1944 р. таку антигуманну акцію було проведено в Криму, звідки поголовно виселені до Казахстану, Сибіру та Середньої Азії 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар та 8,5 тис. вірменів. Були вивезені в східні райони СРСР деякі народності Кавказу. Ця брутальність і жорстокість особливо дивні, якщо пригадати правдиві слова Сталіна в доповіді, присвяченій 26-й річниці Жовтневої революції: “...всі народи Радянського Союзу, як один, стали на захист своєї Батьківщини”. Тоді за які ж провини депортували цілі народи СРСР?», — ставить риторичне запитання автор (Білоцерковський, В. Я. 2007).

Жоден з розглянутих у нашому тексті підручників не вийшов після 12 листопада 2015 р., коли Верховна Рада України визнала депортацію з Криму 1944 р. геноцидом кримчан і проголосила 18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, тож зрозуміло, що про це в підручниках не згадується.

Зазначимо, що в післявоєнних темах, де мали б бути сюжети з історії національних меншин, тематика поліетнічності й полікультурності практично відсутня. Скажімо, євреї майже не згадуються в підручниках у контексті сталінської кампанії «боротьби з космополітизмом», хоча саме вони стали її основними жертвами (розгром Кабінету єврейської історії та культури в Києві, розстріл відомих українських єврейських письменників, процес над Єврейським антифашистським комітетом тощо). Нема єврейських сюжетів і в темах, присвячених дисидентському рухові 1960–1980 рр., який подається лише в українському аспекті.

Підсумовуючи, слід зазначити, що полікультурність і поліетнічність доволі слабо представлена в сучасних підручниках з історії України як на фактологічному, так і на концептуальному рівні. Вони не виступають також ні принципами, на яких твориться підручник, ані принципами, на яких за цим підручником має здійснюватись виховання молодого людини. В основу більшості проаналізованих підручників закладено моноетнічний принцип, де в епіцентрі нарративу перебуває формування української нації й держави. Автори новітніх підручників майже не розглядають історії національних меншин, концентруючи увагу переважно на етнічних українцях. Формування української політичної нації не розглядається як творчий процес з участю всіх народів, котрі населяли Україну. Про більшість народів, які нині входять до десятки тих, які населяють Україну, практично не згадується в підручниках в історичній перспективі. У текстах підручників нерідко трапляються етнофобійні моменти, які можуть сформулювати уявлення про певні народи як про історичних зовнішніх чи внутрішніх ворогів. Етноконфліктні ситуації подекуди подаються політично некоректно (польсько-українські конфлікти), чи взагалі не згадуються (єврейські погроми) тощо.

С погляду європейської інтеграції, найбільш неприйнятною тут є проблема з висвітленням у підручниках теми Голокосту. Перше, що впадає у вічі — це відсутність у низці підручників навіть самого терміну «Голокост». Не пояснюється суть нацистської антисемітської політики щодо євреїв. Деякі автори не згадують навіть про найвідоміші місця масових убивств євреїв. І що є найбільш прикрим, здебільшого автори не визнають ніякої провини окремих осіб чи певних груп українців у цих злочинах. До проблемних можна віднести й висвітлення в підручниках етноконфесійних стосунків в Украї-

ні — передовсім щодо мусульман, католиків і греко-католиків, тобто тих конфесій, до яких у сучасній Україні належать мільйони громадян.

Білоцерківський, В. Я. 2007. *Історія України: Навчальний посібник*. Київ: Центр учбової літератури.

Бойко, О. Д. 2006. *Історія України: Навчальний посібник*. Київ: Академвидав.

Гарін, В. Б., Кіпцар, І. А., Кондратенко, О. В. 2012. *Історія України: Навчальний посібник*. Київ: Центр учбової літератури.

Геренко, О. І. *Полікультурна освіта в Україні: до сутності поняття*, [Online]. Режим доступу: <http://qoo.by/331Q>

Грицак, Я. 1996. *Нариси історії України. Формування модерної української нації*. Київ: Генеза.

Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 5 грудня 2001 р., [Online]. Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua>

Кормич, Л. І., Багацький, В. В. 2006. *Історія України: підручник*. Київ: Алерта.

Лазарович, М. В. 2013. *Історія України: навч. посіб.* Київ: Знання.

Магочі П.-Р., 2007. *Історія України*. Київ: Критика.

Національний склад України. 12.05.2016, [Online]. Режим доступу: <http://qoo.by/331P>

Субтельний, О. 1992. *Україна: Історія*, 2-е вид. Київ: Либідь.

Яковенко, Н. 1997. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття: Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів істор фак. вузів, вчителів*. Київ: Генеза.

Bilotserkivskiy, V. Ia. 2007. *Istoriia Ukrainy: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.

Boiko, O. D. 2006. *Istoriia Ukrainy: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Akademvydav.

Harin, V. B., Kiptsar, I. A., Kondratenko, O. V. 2012. *Istoriia Ukrainy: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.

Herenko, O. I. *Polikulturalna osvita v Ukraini: do sutnosti poniattia*, [Online]. Rezhym dostupu: <http://qoo.by/331Q>

Hrytsak, Ia. 1996. *Narysy istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii*. Kyiv: Heneza.

Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. Vseukrainskyi perepys naseleennia 5 hrudnia 2001 r., [Online]. Rezhym dostupu: <http://2001.ukrcensus.gov.ua>

Kormych, L. I., Bahatskyi, V. V. 2006. *Istoriia Ukrainy: pidruchnyk*. Kyiv: Alerta.

Lazarovych, M. V. 2013. *Istoriia Ukrainy: navch. posib.* Kyiv: Znannia.

Mahochi P.-R., 2007. *Istoriia Ukrainy*. Kyiv: Krytyka.

Natsionalnyi sklad Ukrainy. 12.05.2016, [Online]. Rezhym dostupu: <http://qoo.by/331P>

Subtelnyi, O. 1992. *Ukraina: Istoriia*, 2-e vyd. Kyiv: Lybid.

Iakovenko, N. 1997. *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII stolittia: Navchalnyi posibnyk dlia uchniv humanitarnykh himnazii, litseiv, studentiv istor fak. vuziv, vchyteliv*. Kyiv: Heneza.